

DİL BİLİMİNDE EŞİT TERKİPLİ [WPm, WPm] BİRLEŞİK CÜMLELERİN TANIMIYLA İLGİLİ SORUNLAR

Leylâ RAUPOVA *

Özet

Bu makalede söz diziminin en önemli ve karmaşık birimi sayılan birleşik cümle ve onun incelenmesiyle ilgili sorunlar ele alınmıştır. Makalede, bugüne kadar dil biliminde eşit terkipli birleşik cümlelerin özellikleriyle ilgili farklı yorum ve bilimsel açıklamaların yapıldığını, dolayısıyla, bu tür yorum ve açıklamaların her dil için ayrı şekilde o dilin doğal özelliklerinden yola çıkılarak değerlendirilmesinin doğru olacağı düşüncesi üzerinde durulmuştur.

Bugüne kadar Özbek ve Türk dil biliminde bağımlı birleşik cümlelerin, bağımsız ve bağlama edatları kullanılmadan yapılan birleşik cümleler kadar detaylı incelenmediği gerçektir. Makalede, dil biliminde, özellikle, Özbek dil biliminde birleşik cümleler üzerinde yapılan çalışmalarda konuyla ilgili ortaya çıkan sorunlar üzerinde düşünceler dile getirilmiştir.

***Anahtar kelimeler:** söz dizimi, birleşik cümle, birleşik bağlam cümlesi, bağımsız birleşik cümle, bağlaçsız birleşik cümle, bağlama edatları*

Abstract

This article deals with the complex sentence being complicated unit of it and its research. The author expresses that there are different scientific ideas on equal structured complex sentences in linguistics and they should be marked according to specific nature of every language. The actual problems of complex sentences in Uzbek linguistics are considered in the given article.

***Key words:** syntax, compound sentence, unified context sentence, independent compound sentence, conjunction with the non-compound sentence, connecting prepositions.*

Bilindiği gibi, birleşik cümle dilin yapısında, özellikle, söz diziminde en önemli birimdir. Basit cümle de söz diziminin ayrı birimi sayılsa da, yapı itibariyle, birleşik cümleye göre, daha pratik, daha dar kapsamlı yapıdır. Zira, basit cümle de, birleşik cümle de, konuşma sırasında etkin şekilde kullanılmasıyla ve ortak yönleriyle benzerlik taşıyorsa da, farklı yapı kalıbında olmaları, anlam ve özel yapıları bakımından birbirinden farklı özellikler taşır.

* Dr., Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu bünyesindeki Devlet Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi Baş Uzmanı

Geleneksel dil bilgisi teorisinde, birleşik cümleler içeriği, anlamı, gramer yapısı ve ton özelliklerine göre tam olan, iki ya da fazla basit cümlenin bağlama edatları veya bağlaç görevini yapan gramer araçlarıyla birleşmesinden oluşan cümle yapıları olarak¹, şekil ve görev bakımından iki ya da fazla yüklemi olan, yani [WPm, WPm]² yapılı cümleler olarak tanımlanmaktadır.³

Özbek bilim adamı R. R. Sayfullayeva'nın araştırmaları birleşik cümlelerin tanımı, yapı özelliklerinin incelenmesine dayanmakta olup, bu çalışmalarda cümle yapısının en küçük kalıbına [WPm] göre birleşik cümlenin, özellikle, birleşik bağlam cümlelerinin [WPm, WPm] kalıplı (model) örnek şekli değerlendirilmiştir.

Örnek (tipik) birleşik cümle, içinde bağımsız cümle gibi kullanılabilen öğelerin bulunmasını gerektiren birleşik cümle modelidir. “[WPm, WPm] (eşit terkipli birleşik cümleler)- bağımsız basit cümleler olarak kullanılabilen iki veya daha fazla cümlenin konuşma veya yazıda belli bir bağlam aracıyla birleşmesi ve tek ahenk (ton) bütünlüğüne, tek cümle özelliğine sahip olmasıdır”⁴.

Geleneksel söz diziminde [WPm, WPm] eşit terkipli birleşik cümleler birleşik bağlam cümleleri ve bazı bağlaçsız birleşik cümle çeşitlerine benzemektedir. Ayrıca, son yıllarda birleşik cümlelerin şekil ve anlam ilişkisi konusu Özbek bilim adamlarından A. Berdialiyev, N. Mahmudov tarafından bağımlı birleşik cümleler esasında, S. Salihocayeva tarafından ise birleşik bağlam cümleleri esasında incelenmiştir.⁵

¹ G. A. Abdurahmonov, Qo'shma Gap Sintaksisi, Toshkent, 1964, s. 59; G. Abdurahmonov, O'zbek Tili Grammatikasi, s.132; A. Gulomov - M. Asqarova, Hozirgi O'zbek Adabiy Tili-Sintaksis, Toshkent, 1987, s. 163; G. Abdurahmonov - A. Sulaymonov - X. Xoliyorov - J. Omonturdiyev, Hozirgi O'zbek Adabiy Tili- Sintaksis, Toshkent, 1979, s. 123.

² WPm bir formül olup, burada W – basit cümlenin isim cinsinden olan (fiil hariç) öznesi, Pm – cümlenin merkezini oluşturan yüklemlik kategorisidir. Bu kategori tasdik, inkâr, modal kelime, zaman, şahıs ve sayıdan oluşur. Örnek olarak “Evim Ankaradadır.” cümlesinde “Evim - W, Ankaradadır – Pm” olarak işaretlenebilir.

³ R. R. Sayfullaeva, Hozirgi O'zbek Tilida Qo'shma Gaplarning Formal-Funksional Talqini, Toshkent, 1994, s. 180-185.

⁴ R. R. Sayfullayeva Hozirgi O'zbek Tilida Qo'shma Gaplarning Formal-Funksional Talqini, Toshkent, 1994, s. 180-185.

⁵ A. Berdialiev, Semantiko–Signifikativnaya Paradigmatika I Sintagmaticheskie Otnosheniya V Konstruksiyax Slojnopodchinyonnogo Predlojeniya Uzbekskogo Literaturnogo Yazika: Avtoref. diss. dok. filol. Nauk, Toshkent, 1989; A. Nurmonov vd., O'zbek Tilining Mazmuniy Sintaksisi, Toshkent, Fan, 1992, s. 231 - 236.

Dil Biliminde Eşit Terkipli [WpM, WpM] Birleşik Cümlelerin Tanımıyla İlgili Sorunlar

Aslında, birleşik cümleyi oluşturan öğeler arasındaki ilişki konusu XX. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren dil bilimiyle ilgili araştırmalarının önemli konularından biri olmuş ve o günden beri bilim adamları arasında bu alanda bilimsel tartışmalar söz konusu olmaya başlamıştır. Bunun gibi tartışmalardan biri de Rus dil biliminde M. N. Peterson'un *Ocherk sintaksisa russkogo yazika (Rus Dili Söz Dizimi Risalesi)* adlı kitabında geçmektedir.⁶ M. N. Peterson birleşik cümleyi oluşturan öğelerin bağımlı ve eşit şekilde birleşmesi konusundaki düşüncelerini, "Mevcut olan kriterler ana cümleyi yan cümleden, bağımlı şekilde birleşmeyi de eşit şekilde birleşmeden ayırt edilmesi için neden oluşturamaz. Demek ki, bağımlı ve eşit şekilde birleşme (bağlanma) kavramları dil bilimi açısından anlamsızdır." şeklinde dile getirir.

M. N. Peterson'un düşüncelerine A. M. Peşkovski açıklık getirmiş, bunun yanı sıra yine Peşkovski bağımlı ve eşit şekilde birleşme (bağlanma) kavramlarının dil bilimi açısından mantıklı kavramlar olduğunu detaylı şekilde açıklamaya çalışmıştır. A. M. Peşkovski eşit şekilde birleşme esasında kurulan bağımlı, yani birleşik bağlam cümlelerinin bağımlı şekilde birikme yoluyla oluşan birleşik cümlelerden (tam bağımlı birleşik cümleler) her şeyden önce bağlama edatları sayesinde ayırt edilmesini ve bu bağlam araçlarının birleşik cümlelerin yapısındaki yeri ve özelliklerini de önemle vurgulamıştır.⁷ Dolayısıyla, A. M. Peşkovski'nin "Russkiy sintaksis v nauchnom osveşenii" (Rus Söz Diziminin Bilimsel Açıklanması) adlı eserinin büyük bir kısmında da bağımlı, bağımsız ve bağlama edatları kullanılmadan yapılmış birleşik cümleleri ele alınmış ve incelenmiştir.

Konuyla ilgili düşüncelerden biri de Alman dil bilimci, genç gramerciler okulunun ünlü temsilcisi H. Paul'a aittir. H. Paul birleşik bağlam cümlesini parataktik yapı diye adlandırmış ve bu yapıyı oluşturan öğelerden birinin diğerini belirlemediğini, aksine, ikisinin de eşit şekilde birbirini belirlediğini vurgulamıştır.⁸

Dil bilimine ait kaynaklarda birleşik cümleler, gramer yapısı ve cümleyi oluşturan öğeler arasındaki ilişkiye göre; a) birleşik bağlam cümlesi; b) bağımlı birleşik cümle ve c) bağlaçsız birleşik cümle olmak üzere üçe ayrılarak incelenmektedir. V. V. Vinogradov'a göre birleşik

⁶ M. N., Peterson *Ocherk Sintaksisa Russkogo Yazika*, M., 1923, s. 32.

⁷ A. M., *Peshkovskiy Suşestvuet Li V Russkom Yazike Sochinenie I Podchinenie Predlojeniy?* // *Rodnoy Yazik V Shkole*, Nauchno-Pedagogicheskiy Sbornik (Kn. 11-12), M., 1926.

⁸ H. Paul, *Prinzipen Der Sprachgeschichte*, Halle, 1937, s. 148.

cümle, özellikle, birleşik bağlam cümleleri ve bağlaçsız birleşik cümlelerin, öğelerin yapısı ve anlamı (içeriği) bakımından birbirleriyle münasebetleri oldukça fazladır. Birleşik bağlam cümlesini oluşturan öğeler, bağımsız birleşik cümleleri oluşturan öğelerden farklı olarak, eşit şekilde bağlantılı görünse de, öğelerden sadece birincisinin serbest bağlanma yapısına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Öğelerden ikincisi de kendi yapısı ve söz dizimi kurallarına uygunluk durumuna göre, bir anlamda, birinci cümleye tabi, yani ona bağımlı olur.⁹ Anlaşılacağı üzere V. V. Vinogradov bu düşüncesinde haklıdır. Zira durum, birleşik bağlam cümlesi ve bağlaçsız birleşik cümle öğeleri arasındaki anlam ve yapı (şekil) ilişkilerinde, ayrıca, birleşik cümlelerin komünikatif (mülâkât, konuşma) görevini üstlenmesinde daha açık şekilde görülür. Böyle bir durumda birleşik cümle iki ya da daha fazla basit cümlelerin mekanik bir şekilde birleşmesini değil, belli bir komünikatif görevi üstlenmek üzere şekil ve anlam (içerik) bütünlüğünü oluşturan yargıların birleşmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla, birleşik cümlelerin kendine özgü karmaşık şekil, anlam ve ahenk bütünlüğüne sahip olan gramer ürünü olması, bize göre, gayet mantıklıdır.¹⁰

Konuyla ilgili ileri sürülen düşüncelerden biri de Rus dil bilimcisi A. G. Rudnev'e aittir.¹¹ A. G. Rudnev bağlaçsız birleşik cümlelerin birleşik cümlelerin ayrı bir türü olmadığını, böyle bir cümlelerin ya bağlam ya da bağlama edatları kullanılmadan kurulmuş bağımsız birleşik cümle çeşidi olduğunu önemle vurgulamıştır. A. G. Rudnev birleşik cümlede basit cümleler arasındaki bağlaçsız ilişkinin önce de, günümüzde de kendi başına anlam taşımadığını belirtmiştir¹². Bu noktada Rudnev'in düşüncelerine katılmıyoruz; çünkü böyle bir düşünce bağlaçsız birleşik cümlelerin tanımlanması işini zorlaştırmaktadır.

Rus dil bilimcisi A. N. Gvozdev'e göre de, birleşik bağlam cümlesiyle bağımlı birleşik cümle arasındaki en önemli farklılık şudur: Bu tür cümlelerin sentaks yapılarında bağlaç görevini yapan araç kelimeler bulunmaktadır. Birleşik bağlam cümlelerinde de cümlelerin ortak öğelerini birbirine bağlayan araçlara rastlanır. Orada da aynı bağlaçlar kullanılmış olabilir. Örneğin, *ve* sıralama bağlacı hem iki basit cümleyi birbiriyle bağlayabilir, hem bir basit cümle içerisinde iki kelimeyi birleştirebilir. Dolayısıyla, birleşik bağlam cümlesini oluşturan basit cümleler arasındaki

⁹ V. V. Vinogradov, *Izbranniye Trudi. Issledovaniya Po Russkoy Grammatike*, M., 1975, s. 290-291.

¹⁰ N. N. Prokopoviç, *Voprosi Sintaksisa Russkogo Yazika*.

¹¹ A. G. Rudnev, *Sintaksis Sovremennogo Russkogo Yazika*, M., 1968, s. 231-233.

¹² *Age.*, s. 259.

Dil Biliminde Eşit Terkipli [WpM, WpM] Birleşik Cümlelerin Tanımıyla İlgili Sorunlar

ilişkiler, basit cümlelerin ortak öğelerinde olduğu gibi birleştirme, sıralama, ayırtlama, karşıtlama vb. ilişkilerin bulunmasını gerektirir¹³. V. G. Admoni bağlaçsız birleşik cümleleri oluşturan öğeleri basit cümleyle karşılaştırır ve aralarında anlamca sıkı bağ olan serbest basit cümleler ile birleşik bağlam cümlesini oluşturan aktif basit cümleler arasındaki farklılığın izafi (nispi) olduğunu vurgular.¹⁴ Kanaatimizce bu düşünceye katılmak mümkün değildir. Çünkü birleşik bağlam cümlesini oluşturan basit cümleler bağımlı birleşik cümle öğelerinden anlam (semantik) yapısına göre farklılık gösterir.

N. Valgina 1950'li yıllarından itibaren bağlaçsız birleşik cümlelerin, birleşik cümlelerin ayrı bir türü olarak incelenmeye başlandığını belirtir ve bu tür birleşik cümleleri oluşturan basit cümlelerin, genellikle, ahenk (ton), fiil-yüklem gramer şekli ya da kelimelerin sırasına göre ilişki kurduğunu vurgulamaktadır¹⁵. Burada N. Valgina birleşik bağlam cümlelerini oluşturan basit cümlelerin otosemantik ve sinsemantik özellikleriyle ilgili önemli bilimsel açıklama yapmış olsa da, bağlaçsız birleşik cümlelerin yapı özellikleri hakkında yeni bir fikir ileri sürmemiştir.

Buna benzer şekilde birleşik bağlam cümleleri Rus dil bilimcisi V. A. Beloşapkova'nın editörlüğünü yaptığı "Çağdaş Rusça" adlı ders kitabında, sıralama bağlaçlı kelime grupları (öbekleri) ile karşılaştırılarak incelenmiştir. Kitapta şu tanıma yer verilmektedir: "Birleşik cümle öğeleri arasındaki sıralama ilişkisi, parçaları eşit şekilde ilişkide bulunan kelime gruplarındaki bağ ilişkisiyle müşterektir. Kelime grupları ve birleşik cümlede (predikatifli birimler) kendi aralarında birleşmekte olan öğeler aynı görevi üstlenmektedir"¹⁶. Kanaatimizce böyle bir düşünceye katılmak doğru değildir. Çünkü cümleyi oluşturan öğeleri sıralı şekilde birleşmiş kelime grubuyla birleşik bağlam cümlesi kapsamındaki sentaks ilişkisi aynı değildir. Zira birleşik bağlam cümle öğelerinin yapı bakımından şekillenmesinin farklı yapılara dayanması ve aralarındaki yapı ilişkisi de farklı özellik taşımaktadır.

Rus bilim adamı A. P. Komarov'a göre, birleşik bağlam cümlesini oluşturan öğeler arasında mantık ilişkisi bulunmaktadır ve böyle bir sentaks ilişkisi o kadar sağlam değildir.¹⁷ Bu durumla ilgili dil bilimci E. A.

¹³ A. N., Gvozdev Sovremenniy Russkiy Literaturniy Yazık- Chast II- Sintaksis, M., 1968, s. 207-208.

¹⁴ V. G., Admoni Sintaksis Sovremennogo Nemetskogo Yazıka, M., 1973, s.181-183.

¹⁵ N. S., Valgina Sintaksis Sovremennogo Russkogo Yazıka, M., 1973, s. 342 – 343.

¹⁶ Sovremenniy Russkiy Yazık, M., 1989, s. 372.

¹⁷ A. P., Komarov Sistema Sredstv Virajeniya Prichinno – Sledstvennix Otnosheniy V Sovremennom Nemetskom Yazıke // Avtoref. dokt. dis., M., 1973, s. 17.

Referovskaya birleşik bağlam cümlesini oluşturan ögelerin anlam bakımından kendi bağımsızlığını her zaman koruduğunu, netice itibarı ile de birleşik cümlelerin içeriği ve genel anlamının meydana geldiğini, yani birleşik bağlam cümlesinin her zaman iki yargı (haber) içerdiğini kaydeder¹⁸. Kanaatimizce burada E. A. Referovskaya'nın bu düşüncesine katılmak doğru olur; çünkü, birleşik bağlam cümlesini oluşturan ögelerin bağımsız olması hem anlam, hem yapı bakımından izafidir.

Fransız bilim adamı J. Antuan iki ciltlik eserinde söz konusu mevzuyu ele almıştır. Yazar eserin birinci cildinde konuyla ilgili kaynaklara değinmiş ve bunlardan bazılarını yorumlamıştır. Eserin ikinci cildinde de birleşik bağlam cümlelerinin anlam ve yapı özelliklerine göre tanımlanmıştır.¹⁹

Leylâ Karahan birleşik bağlam cümlelerini oluşturan ögelerin *ve*, *veya*, *da*, *ne*, *fakat*, *ama*, *lâkin*, *hâlbuki*, *meğer* gibi bağlama edatları vasıtasıyla ilişkiye girdiği konusunda şunu belirtmektedir: “Türkçede cümleler arasında bağlantıyı sağlayan çok sayıda bağlama edatı vardır. Bu edatlar yardımıyla aralarında anlam ilişkisi olan iki veya daha fazla cümleyi birbirine bağlamak mümkündür. Edatların görevi, *sıralama*, *karşılaştırma*, *benzetme*, *açıklama*, *sebep*, *sonuç*, *amaç*, *karşıtlık*, *eşitlik*, *beraberlik vb.* anlamlarla cümleleri birbirine bağlamak, aralarındaki ilişkiyi vurgulamak ve ilişkinin yönünü belirlemektir”²⁰.

Tahsin Banguoğlu ise bağlam edatı kullanılan ve kullanılmayan birleşik cümleleri farklı bir türden olan birleşik cümlelerle birleştirerek, bunları birleşik bağlam cümlesi diye adlandırmıştır. Kitapta bağlam edatı kullanılmadan yapılan birleşik cümleler ulama cümleleri sırasına dahil edilmiş ve bağlam cümleleri olarak değerlendirilmiştir.²¹

A. N. Baskakov Türkçedeki bağlaçsız birleşik cümleleri iki ya da fazla basit cümlelerin ahenk vasıtasıyla (tonlama yoluyla) birleşmesinden oluşan anlam bütünlüğü olarak tanımlamıştır. A. N. Baskakov'un açıklamasına göre, birleşmekte olan basit cümlelerin içeriğinden farklı yeni anlam meydana gelmektedir.²². Gerçekten de, Baskakov açıklamasında haklıdır. Çünkü herhangi bir birleşik cümle, ögelerin içerdiği anlamdan

¹⁸ Ye. A., Referovskaya Sintaksis Sovremennogo Fransuzkogo Yazika, L., 1969, s. 172.

¹⁹ G. Antoine, La Coordination En Français Moderne, Paris, 1959. (J. Antuan'ın bilimsel görüşleri ile ilgili düşünceler Ye. Referovskaya'nın adigeçen eserinden alınmıştır).

²⁰ L. Karahan, Türkçede Söz Dizimi, Ankara, 2008, s. 85.

²¹ T. Banguoğlu, Türkçenin Grameri, Ankara, 1998, s. 554-555.

²² A. N. Baskakov, Predlojeniye V Sovremennom Turetskom Yazike, M., 1984, s. 146.

Dil Biliminde Eşit Terkipli [WpM, WpM] Birleşik Cümlelerin Tanımıyla İlgili Sorunlar

meydana gelir, bütünleşir ve cümle yeni şekil, yeni anlam kazanır. Ancak, Türk dil biliminde birleşik bağlam cümlesini oluşturan her ögenin bağımsız özne ve yükleme sahip olması konusu dikkat çekmez. Örneğin, yüklemi kelime grubundan oluşan basit cümleler birleşik cümle olarak değerlendirilir: *Hava bir açılıyor, bir kapanıyor*²³ gibi.

Çağdaş Özbek Dil biliminde birleşik bağlam cümleleri ve bağlaçsız birleşik cümlelerin her biri ayrı hâlde birleşik cümlenin ayrı çeşidi olarak ele alınır ve onların bağımlı birleşik cümlelerden farklı olan yönleri, özellikleri belirtilir²⁴.

A. N. Kononov birleşik cümleleri birleşik bağlam cümleleri ve bağımlı birleşik cümleler olmak üzere ikiye ayırarak araştırmıştır. Burada birleşik bağlam cümleleri bağlaçlı ve bağlam edatı görevinde gelen teneffuslu (pauzalı) iki gruba ayırılır.²⁵ Maalesef, A. N. Kononov'un konuyla ilgili ileri sürdüğü düşünceleri Özbek dil biliminde geliştirilmemiştir. Özbek dil biliminde G. A. Abdurrahmanov birleşik bağlam cümlelerini oluşturan basit cümlelerin bağımsızlık özelliğinin izafi düşünce olduğunu, bunu da birleşik cümlede basit cümleleri birleştiren bağlama edatlarının net şekilde gösterdiğini belirtmiştir²⁶. Ayrıca, G. A. Abdurrahmanov, birleşik bağlam cümlelerinin sadece Türk dili ve lehçelerinde değil, genel dil biliminde de en az araştırılmış konulardan biri olduğunu dile getirmiştir.

Özbek bilim adamı M. Asqarova konuyla ilgili düşüncelerini şöyle dile getirir: "Birleşik cümlelere, özellikle, birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğelere ayrı hâlde bakıldığında, birleşik cümleyi oluşturan öğelerden her biri bağımsız ve eşit gibi gözükebilir. Esasında ise birleşik bağlam cümlesini oluşturan yargı öbekleri (basit cümle) anlamca bütün /tam bağımsız olamaz. Bu bakımdan birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğeleri içerik (anlam) bakımından izafi bağımsız demek doğru olur."²⁷ Aynı sorunun çözümüyle ilgili V. V. Reşetov birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğelerin eşit olduğunu ve bu öğelerin bağımsız basit cümleler

²³ T. Banguoğlu, Türkçenin Grameri, Ankara, 1998, s. 557.

²⁴ A. N. Kononov, Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazika, M. – L., 1960, s. 406.

²⁵ Age., s. 406.

²⁶ G. A. Abdurrahmonov, Qo`shma Gap Sintaksisi, Toshkent, 1964, s. 59

²⁷ Age., s. 59.

olması gerektiğini vurgulamış²⁸, ancak V. V. Reşetov birleşik bağlam cümleleri hakkında detaylı bilgi vermemiştir.

N. Turniyazov “birleşik bağlam cümlesi” ve “bağlaçsız birleşik cümle” terimlerinin kullanılmasının uygun olmadığı kanaatindedir. Çünkü, herhangi bir birleşik cümlenin ögeleri birbiriyle belli bir vasıtayla birleşmiş durumdadır. Dolayısıyla, N. Turniyazov “bağlaç vasıtasıyla birleşmiş birleşik cümle” ve “bağlaçsız birleşmiş birleşik cümle” terimlerinden istifade etmenin uygun olduğunu vurgulamaktadır²⁹.

Özbek dil bilimcisi R. Sayfullaeva'nın araştırmalarında birleşik cümlelerin tanımı yapılmış, bu tür cümlelerin yapı özelliklerine önem verilmiş ve her şeyden önce birleşik cümle yapısının, en küçük [*WPm*] kalıbındaki birleşik cümlenin, özellikle, bağımlı birleşik cümlenin [*WPm*, *WPm*] tipik şekli (örnek model) belirlenmiştir.

Tipik şekil içerisinde bağımsız cümleler olarak kullanılabilen yargı öbeklerinin bulunmasını gerektiren birleşik cümle modeli alınmıştır. Eşit terkipli [*WPm*, *WPm*] birleşik cümle modeli bağımsız basit cümleler olarak kullanılabilen iki ya da fazla basit cümlenin yazı dilinde ya da konuşma dilinde belli bir bağlam edatıyla birleşmesi ve tek ahenk bütünlüğüne sahip olmasıdır³⁰.

R. R. Sayfullayeva'nın bu düşüncesi eşit ögeli birleşik cümlenin anlam ve gramer özelliklerinin kanıtlanmasında büyük önem arz etmektedir. Eşit ögeli birleşik cümle kalıbının sembollerle belirtilmesi de birleşik cümle modellerinin belirlenmesi işini kolaylaştırır. M. Kurbanova'ya göre, birleşik cümlenin Özbek Dil biliminde yürürlükte olan tanımı Söz dizimine aykırıdır.

Görüldüğü gibi, birleşik cümlelerin sınıflandırılması konusunda daha çözüme kavuşmamış birtakım sorunlar bulunmaktadır. Özellikle, R. Sayfullayeva'nın haklı itirafına göre, Özbek Dil biliminde birleşik cümlelerin “birleşik bağlam cümlesi”, “bağımlı birleşik cümle”, “bağlaçsız birleşik cümle” olmak üzere üçe ayrılarak incelenmesi tartışma konusu olmakta ve böyle bir sınıflandırmanın hangi prensibe göre yapıldığı, neye dayanmakta olduğu bilinmemektedir. Diğer taraftan, parçalar kendi aralarında birleşme yöntemine göre sınıflandırılmış gibidir. Çünkü birleşik

²⁸ V. V. Reşetov, *Osnovi Fonetiki I Grammatiki Uzbekskego Yazika*, Tashkent, 1965, s. 226.

²⁹ N. Turniyozov, *Qo'shma Gap Sintaksisi*, Samarqand, 1995, s. 5-8.

³⁰ *Age.*, s. 180 – 185.

Dil Biliminde Eşit Terkipli [WpM, WpM] Birleşik Cümlelerin Tanımıyla İlgili Sorunlar

bağlam cümlesi derken, basit cümlelerin sıralama bağlaçları, bağımlı birleşik cümle derken de, birleşik cümleyi oluşturan basit cümlelerin anlamca birleşmesine dayanan cümleler, bağlaçsız birleşik cümle derken de basit cümlelerin hiç bir bağlam edatına ihtiyaç duymaksızın bir araya gelmesi anlaşılmaktadır. Böyle bir sınıflandırma yapılırken, konuyla ilgili bir kaç sorunun ortaya çıkması doğaldır. Bunlar:

1) Birleşik cümle içerisinde yapılan sınıflandırma değerlendirilirken, örneğin, bağımlı birleşik cümlelerin anlam türleri birleşik bağlam cümlesi ve bağlaçsız birleşik cümleler için de kullanılır. Sonuçta, birleşik cümlelerin zaman anlamındaki birleşik bağlam cümlesi ve sebep anlamındaki birleşik bağlam cümlesi gibi çeşitleri ortaya çıkar. Meseleye geleneksel yaklaşımdan vazgeçerek farklı yönden bakılırsa, birleşik cümlelerin anlamı (içeriği) ön plana alınarak incelenmesi doğru olacağını düşünüyoruz.

2) Birleşik cümlelerin içten telkin meselesinde de birtakım çelişkili düşünceler bulunmaktadır (bu konuda yukarıda kısmen bahsedilmiştir). Ayrıca, bağımlı birleşik cümlelerin çeşitleri de birbiriyle karıştırılarak tahlil edilmektedir. Bunlardan bazılarını ele almaya çalışacağız.

Dilimizde öyle birleşik cümleler var ki, bunlara farklı açılardan bakmak ve onları farklı şekilde değerlendirmek o kadar zor değildir. Bu tür birleşik cümlelere bazen gereken ilmi bakış açısından uzak bir şekilde bakılarak, bir çeşit birleşik cümle zorla bambaşka bir çeşit birleşik cümleye dahil edilmektedir. Bunun gibi yanlışlar sonucunda basit cümlelerin içinde bulunan kelime grupları birleşik cümlelerin yan (ikincil) cümlesi diye karıştırılmaktadır. Özellikle, bu duruma, daha çok, zarf birleşik cümlelerinde rastlanır. Yan cümlesi zarf olan birleşik cümlelerin zarf tümleci açıklanır. Bununla birlikte ana cümlelerin ifade ettiği eylemin hangi durumda, nasıl yapıldığını gösterir. Bilindiği gibi, Özbek dil biliminde miktar kavramıyla derece kavramı farklı kavramlardır. Bu yüzden de somut bir cümle miktar derece birleşik cümlesi diye adlandırılmaz. Miktar derken, eylemin yapıldığı miktar (çok ya da az) anlaşılıyorsa, derece denildiğinde de eylemin ne kadar yapıldığı değil, o miktarın derecesi, ne derecede olduğu anlaşılmaktadır. Yan cümlesi dereceyi ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde “ne kadar - o kadar”, “ne kadarlık - o kadarlık”, “ne derecede - o derecede” gibi kelimeler kullanılır. Yerine göre, “derece” kelimesinden sonra “çok”, “az”, “eksik”, “bol” gibi kelimeler de kullanılmaktadır.

Yan cümlesi dereceyi ifade eden bağımlı birleşik cümlelerdeki anahtar kelime “derece” kelimesiyse, yan cümlesi miktarı ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde anahtar kelime “çok”, “az”, “eksik”, “bol” gibi kelimelerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, “çok”, “az”, “eksik”, “bol” gibi kelimeler yan cümlesi dereceyi ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde de kullanılmaktadır. Ancak “derece” kelimesi yan cümlesi miktarı ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde hemen hemen kullanılmamaktadır. Örneğin “*Fursat, qancha kutsangiz, şuncha sabr-toqat qilaveradi*” (*Fırsat, ne kadar beklerseniz, o kadar sabreder*) cümlesinde “derece” kelimesini kullanamayız. Sonuç olarak, bağımlı birleşik cümlelerin sınıflandırılmasında birtakım belirsizlikler vardır.

3) Türkçe ve onun lehçelerinde, özellikle, Özbekçede yargı öbekleriyle ifade edilmekte olan basit cümlelerin ikincil öğeleri bazen bağımlı cümlelerle karıştırılmaktadır.

Yarım yargılar sırasına sıfat-fiil grupları, zarf-fiil grupları ve mastarlı yargıların dışında isim, sıfat, zarfla birlikte “var”, “yok” kelimeleriyle ifade edilmekte olan yargı öbekleri (kelime grupları şeklinde olan cümle öğeleri) de girer. Cümlenin tüm öğeleri, hatta ünlem yargıları da yarım yargılar şeklinde verilen ikincil öğelerinin bağımlı cümlelerle sık sık karıştırıldığı görülmektedir. Bu konunun araştırılması dil biliminin güncel meselelerinden biridir.

4) Giriş cümleleri basit cümlenin yapısına benzerlik bakımından bağımlı cümleleri andırır. Dolayısıyla, bu iki farklı kategori hemen hemen her zaman karıştırılmakta ya da yanlış yorumlar yapılmasına neden olmaktadır. A. R. Sayfullayev bununla ilgili düşüncelerini “Yan cümlesi dolaylı tümleş grubundan oluşan birleşik cümle dolaylı tümleşli basit cümleye dönüştürülebilir. Ancak giriş cümlesiyle başlayan basit cümle yapılarında böyle bir durum söz konusu olamaz.”³¹ şeklinde dile getirir.

Giriş cümleleri diğer bir kelimeyle değiştirilebilir, ama bağımlı birleşik cümlenin bir kelimeyle değiştirilmesi imkânsızdır. Örneğin, “*Siz şunu bilmelisiniz ki, her zaman aklınıdasınız.*” gibi yan cümlesi dolaylı tümleşten oluşan birleşik cümleyi oluşturan ana cümleyi de, yan cümleyi de bir kelimeyle değiştirmek imkânsızdır: “*Diyelim, siz gittiniz, orada çalışma usulü değişir mi?*” cümlesinde bir giriş cümlesi vardır (“*Diyelim*”). Bu giriş cümlesini başka bir kelime/cümleyle değiştirebiliriz. Örneğin, “*Diyelim*”

³¹ A. R. Sayfullayev, Hozirgi O‘zbek Tilida Gap Bo‘laklarining Semantikasi va Grammatikasi, T., 2000.

Dil Biliminde Eşit Terkipli [WPm, WPm] Birleşik Cümlelerin Tanımıyla İlgili Sorunlar

giriş kelimesinin yerine “Örneğin”, “Tamam” ya da başka bir kelime kullanabiliriz.

5) Yazı dilinde ve konuşmada aktif şekilde yürürlükte olan birtakım olaylar var ki, bunların yeri cümlenin gramer yapısı bakımından tam belirlenmemiştir. Bunlardan biri terkipli yüklemelere (yüklem grubu) özne olan birleşik cümle yapısına sahip olan konuşma birimleridir. Bunun gibi yapılarda predikatif anlam yüklemelerin ikisi için de ortak olduğu takdirde - predikatif şekil özelliklerini taşıyan unsur, genellikle, pratik amaçla “parantezin dışına” çıkarılır, yani o ortak öge o cümlenin sonuna gelerek iki yüklemle de ilgili olur.³²

6) Geleneksel dil biliminde ünlem, emir cümleleri ve duygusallık ifade eden cümleler, öğeleri (basit cümleleri) tasdik, inkâr ve davranış ifade eden cümleler bir grup, yani parçalara ayrılmayan cümlelere birleştirilebilir. Bazı kaynaklarda bu tür cümlelere kelime şeklinde olan cümleler denir. Şekil ve görev bakımından yaklaşıldığında, kelime şeklinde olan bu tür cümlelerde kelime gruplarının birbirinden ayrılmamış karışık kalıntılarının bulunduğu ve onların tek terkipli karışık cümleler oluşturduğu görülmektedir. Burada karışık cümleler hem kelime grupları, hem basit ve birleşik cümleler çerçevesinde birtakım özellikler taşır. Buna benzer unsurlar cümle içinde bulunduğu haber, soru ve emir cümlesi olarak kullanılır. Örneğin:

- *Yolculuk nasıl geçti?*

- *Teşekkür ederim çok iyi.*

Örnek cümlelerin birincisi basit soru cümlesi, ikincisi de basit haber cümlesidir.

Birleşik cümlelerin basit yarım yargularla aynı şekilde olması, cümlelerin anlam ve görev bakımından çeşitleri konusu bugüne kadar çözüm bekleyen sorun olarak kalmaktadır.

Dil biliminde birleşik cümle ve çeşitlerinin araştırılması üzerinde bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bilim adamlarının dikkati dışında kalmış bazı sorunların olduğu da gerçektir. Burada birleşik cümle çeşitlerini ve bağlam araçlarının görev kapsamının belirlenmesi, belli bir cümle çeşidi içerisinde yer alan cümlenin tasnif edilmesi ve benzer sorunların cevaplandırılması söz konusudur. Dil biliminde, bugüne kadar bağımlı birleşik cümlelerin birleşik bağlam cümleleri ve bağlaçsız birleşik cümlelere

³² R. Sayfullaeva, “Uyushgan Gaplar”, *O‘zbek Tili va Adabiyoti*, 1988, Sayı: 3.

göre daha detaylı incelendiği bilinmektedir. Böyle bir durum Özbek dil biliminde de söz konusudur.

KAYNAKLAR

- Abdurahmonov G. A., O'zbek Tili Grammatikasi, Toşkent, O'qituvchi, 1996.
- Abdurahmonov G. A., Qo'shma Gap Sintaksisi, Toşkent, Fan, 1964.
- Abdurahmonov G. A., Sulaymonov A., Xoliyorov X., Omonturdiyev J., Hozirgi O'zbek Adabiy Tili- Sintaksis, Toşkent, O'qituvchi, 1979.
- Admoni V. G., Sintaksis Sovremennogo Nemetskogo Yazika, L., Nauka, 1973.
- Antoine G., La Coordination En Français Moderne, Paris, 1959.
- Arnold I. V., "Sovremenniye Lingvisticheskiye Teorii Vzaimodeystviya Sistemi I Sredi", *Voprosi Yazikoznaniya*, №: 3, 1991.
- Asqarova M., Hozirgi Zamon O'zbek Tilida Qo'shma Gaplar, Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Nashriyoti, 1960.
- Banguoğlu T., Türkçenin Grameri, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.
- Baskakov A. N., Predlojenie V Sovremennom Turetskom Yazike, M., Nauka, 1984.
- Dmitriev N. K., Stroy Tyurkskix Yazikov, M., Izd. Vostochnoy Literaturi, 1962.
- G'ulomov A., Asqarova M., Hozirgi O'zbek Adabiy Tili- Sintaksis, Toshkent: O'qituvchi, 1987.
- Guliga E. V., Teoriya Slojnopodchinyonnogo Predlojeniya V Sovremennom Nemetskom Yazike, M., Visşaya Şkola, 1971.
- Gvozdev A. N., Sovremenniy Russkiy Literaturniy Yazik. Chast II. Sintaksis, M., Prosveşeniye, 1968.
- Hockett Ch., A Course In Modern Linguistics, New York, 1958.
- Karahan L., Türkçede Söz Dizimi, Ankara, 2008
- Kononov A. N., Grammatika Sovremennogo Uzbekskego Literaturnogo Yazika, M.-L., AN Rossii, 1960.
- Kurilowicz J., Dérivation Lexical Et Dérivation Syntaxique, Paris, BSL, 1936.
- Ne'matov H., Sayfullaeva R., Qurbonova M., O'zbek Tili Struktural Sintaksisi Asoslari, Toshkent, Universitet, 1999.

Dil Biliminde Eşit Terkipli [WpM, WpM] Birleşik Cümlelerin Tanımıyla İlgili Sorunlar

Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jaeva S., O'zbek Tilining Mazmuniy Sintaksisi, Toshkent, Fan, 1992.

O'zbek Tili Grammatikasi, II. Tom, Toshkent, Fan, 1976.

Paul H. Prinzipien, Der Sprachgeschichte, Halle, 1937.

Peşkovskiy A. M., Russkiy Sintaksis V Nauchnom Osveşenii, M., Uchpedgiz, 1956.

Peşkovskiy A. M., Suşestvuyet li V Russkom Yazike Sochineniye I Podchineniye Predlojeniy? // Rodnoy Yazik V Şkole. Nauchno-Pedagogicheskiy Sbornik (kn. 11-12), M., Uchpedgiz, 1926.

Peterson M. N., Ocherk Sintaksisa Russkogo Yazika, M.: Uchpedgiz, 1923.

Referovskaya E. A., Sintaksis Sovremennogo Fransuzskogo Yazika, L., Nauka, 1969.

Reşetov V.V., Osnovi Fonetiki I Grammatiki Uzbekskogo Yazika, Toshkent, 1965.

Rudnev A. G., Sintaksis Sovremennogo Russkogo Yazika, M., Vişşaya şkola, 1968.

Sayfullaev A. R., Semantiko- Grammaticheskie Osobennosti Chlenov Predlojeniya V Sovremennom Uzbekskom Yazike, Toshkent, Fan, 1984.

Sayfullaeva R. R., Hozirgi O'zbek Tilida Qo'shma Gaplarning Formal-Funksional Talqini, Toşkent, Fan, 1994.

Sovremenniy Russkiy Yazik, M., Vişşaya Şkola, 1989.

Turniyozov B., Hozirgi O'zbek Tilida Teng Komponentli Murakkab Sintaktik Qurilmalar Derivatsiyasi- Monografiya, Samarqand, SamDChTI, 2008.

Turniyozov N. Q., Qo'shma Gap Sintaksisi, Samarqand, SamDU, 1995.

Valgina N. S., Sintaksis Sovremennogo Russkogo Yazika, M.: Vişşaya şkola, 1973.

Vinogradov V. V., Izbrannie Trudi- Issledovanie Po Russkoy Grammatike, M., Nauka, 1975.